International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR)
E-ISSN: 2582-2160 ● Website: www.ijfmr.com ● Email: editor@ijfmr.com

भारतीय राग संगीतातील

पल्लवी पोटे

शुद्ध, छायालग आ ण संकीर्ण रागवर्गीकरण

गोषवारा –

भारतीय राग संगीताचा ग्रंथाद्वारे अभ्यास करताना प्राचीन काळापासून रागांच्या संख्येतील वाढीमुळे वर्गीकरणाची आवश्यकता भासली. राग वकासाच्या टप्प्यात वर्गीकरणाच्या अनेक पद्धतींचा अवलंब केला गेला. राग संख्येत मोठ्या प्रमाणात भर पडल्यानंतर राग वर्गीकरणासाठी शुद्ध, छायालग आ ण संकीर्ण या अंतर्गत व वध गटात रागांना वर्गीकृत करण्यात आले. या संकल्पचे ववेचन खालील लेखाद्वारे करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

प्रस्तावना - कला ही परिवर्तनशील असते. कलेमध्ये कालानुरूप व वध प्रयोगाच्या माध्यमातून नवनवीन बदल होत गेल्यामुळे कलेतील ताजेपणा टिकून राहातो. संगीत कला ही प्रयोगजीवी कला आहे. स्वर आ ण लय हा संगीताचा आत्मा आहे. भारतीय संगीताने आजवर आपली अ भजातता टिकवून नि र्मती सौदर्यात भर टाकली आहे. भारतीय संगीत हे राग संगीतात सामावलेले आहे. रागांचा प्रथम अ वर्भाव कोणी केला हे सांगणे कठीण असले तरी ल खत स्वरूपात अनेक ग्रंथांच्या आधारे ऐतिहा सक दृष्ट्या राग संकल्पना मतंगमुनींच्या बृहद्देश या ग्रंथाच्या नि र्मती काळापासून म्हणजे इ.स तिसऱ्या शतकापासून अस्तित्वात आली त्यापूर्वी भरतमुनींच्या नाट्यशास्रात ग्रामराग, जातीराग असे रागासंदर्भात उल्लेख आढळून येतात.

भारतीय संगीत म्हटले की आपल्याला सर्वात प्रथम रागसंगीत आ ण ख्याल शैली या दोन गोष्टी डोळ्यासमोर येतात. यातील राग पद्धती ही भारतीय संगीताचे असामान्य असे वै शष्ट्य आ ण वैभव आहे. या रागसंगीतात शेकडो वर्षात अनेक बदल होत गेले आ ण राग संकल्पनेचा वकास होत गेला. प्राचीन काळातील जातीगायनापासून आजच्या ख्याल संगीतापर्यंत ही राग संकल्पना बहरत गेली. राग संकल्पनेच्या वकासाबरोबर संख्येत नवनवीन रागांची मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेली.

ग्रंथाद्वारे इतिहासाचा आढावा घेतला असताना मध्यकाळातील राजकीय क्षेत्रातील उलथापालथीचा संगीतक्षेत्रावर फार मोठा परिणाम झाला. मुस्लीम आ ण हिंदू समन्वयाचा प्रभाव भारतीय राग संगीतावर झाला. मुसलमान काळात बाहेरून आलेल्या बादशहांनी अनेक इराणी आ ण अरबी लोकांना राजाश्रय

दिला. भारतीय आ ण परदेशी समन्वयाचा परिणाम भारतीय शास्त्रशुद्ध संगीतावर झाला. या दोन्ही संस्कृतीच्या संयोगातून राग संगीतात मश्र संकल्पनेचा उदय झाला. नवनि र्मतीच्या छायेखाली ही मश्र राग संकल्पना वृद्धींगत झाली. प्राचीन ग्रंथातील शुद्ध रागरूप आ ण तत्कालीन रागांच्या चलनात मोठा फरक दिसू लागला आ ण म्हणूनच वद्वान शास्त्रकारांनी व भन्न गुणधर्मानुसार रागांना तीन गटात वभागले. रागांना शुद्ध छायालग आ ण संकीर्ण या रागवर्गीकरण पद्धतीमध्ये वर्गीकृत केले. प्रस्तुत लेखात शुद्ध छायालग आ ण संकीर्ण संकल्पना काय आहे आ ण त्याचा अवलंब आजच्या संगीतात कश्या पद्धतीने करण्यात येतो या संदर्भात चर्चा केली आहे.

शुद्ध, छायालग, संकीर्ण वर्गीकरण -

नारद र चत संगीत मकरंद ग्रंथात उल्लेख केल्याप्रमाणे खालील श्लोकानुसार रागाचे वर्गीकरण तीन भागात केले आहे. आज देखील या पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

यदाद्युपक्रमेणैव रागः शुद्ध उदाहृतः l उपक्रम्य यदा रागो मेलनं सं मश्रकम l

पुनस्तनमार्गगमनं सालन्गेती प्रकीर्तीतः l राग मश्राणां रागः संकीर्ण उच्चते ll

म्हणजेच रागाचे भेद मानले आहेत. शुद्ध, छायालग, संकीर्ण.

शुध्द राग - शास्त्रीय दृष्टीने कुठलेही मश्रण कंवा छाया न घेता रागाचे शुद्ध स्वरूप ठेऊन केलेल्या सादरीकरणाला शुद्ध राग अशी संज्ञा दिली आहे अश्या पद्धतीने केलेल्या राग सादरीकरणामुळे अ धक आनंद प्राप्ती होते असे शास्त्रकारांचे मत आहे.

छायालग - दोन रागांचे मश्रण करून सादर झालेल्या रागाला छायालग राग म्हटले जाते.

संकीर्ण - शुद्ध, छायालग, संकीर्ण अश्या तिन्हीच्या मश्रणाला संकीर्ण संज्ञा दिली आहे.

पं डत शुभंकर यांनी शुद्ध, सालग, संकीर्ण याचा उल्लेख केला आहे.

शुद्ध राग – व वध कोषात शुद्ध संदर्भात खालीलप्रमाणे अर्थ मळतात. शुद्धता, प वत्र, स्वच्छ, उज्वल, ज्यात कुठल्याही प्रकारची मलावट नाही असा, निर्दोष. रागा संदर्भात वचार करत असता, ज्या रागात शास्त्र नियमांचे पूर्ण पालन करून ज्या रागाची शुद्धता कायम ठेवली जाते.

संगीतराज या ग्रंथात शुध्द शब्दा संदर्भात कुंभ याने म्हटले आहे.

शुद्धरागत्वं नाम शास्त्रनियमनतिक्रमेण स्वतोरक्तिहेतुत्वम ll

कुठल्याही प्रकारची मलावट मश्रण न करता शास्त्र नियमांचे उल्लंघन न करता शुध्द स्वरूप ठेवण्याला खूप महत्व दिले आहे.

शुद्ध छायालग रागा वषयीचे ज्ञान गायकाला असणे आवश्यक आहे ज्यामुळे गायकाला शुध्द छायालग रागातील फरक स्पष्ट होईल आ ण व वध स्थायी संचारी वर्ण ऐकाण्यानेही रागाची शुद्धता टिकवणे गायकाला सोपे जाईल व या मुळे गायकाच्या राग बढती वषयीचे दोष निघून जावून राग स्पष्ट होतील.

राग प्रकृती, स्वरोच्चारण, चलन, कण, सौदर्य इ शास्त्रोक्त नियमांचे पालन करत शुद्धतेला अनुसरून गायन वादन करून त्यातील रंजनाची क्षमता कायम ठेवणे आवश्यक आहे. शुद्ध रागाचे अस्तित्व हे स्वतंत्र असे असते. शुद्ध रागांचे स्वतःचे स्पष्ट रागरूप असते त्यांना शुद्ध राग ही संज्ञा दिली गेली आहे. थाटवाचक सर्व आश्रय राग शुद्ध राग समजले गेले आहेत

उदा भूप,भैरव,कल्याण,बिलावल,भैरवी,काफी,मालकौंस, इ राग शुध्द स्वरूपाचे आहेत.

“Shuddh ragas are those which are independent forms unmixed with any other ragas.”

राग वर्गीकरणातील छायालग या गटात कुठल्या प्रकारचे राग मोडतात याचा पुढील प्रमाणे अभ्यास केला आहे.

छायालग राग – ज्या रागात दुसऱ्या एखाद्या रागाची छाया दिसते त्यांना छायालग ही संज्ञा दिली आहे. छाया या शब्दा संदर्भात कोषात म्हटल्याप्रमाणे सावली,प्रतिबिंब,आश्रय,प्रभाव आ ण अलग म्हणजे वेगळे, व वध, मुळ वस्तूपेक्षा अ धक गोष्टींचे प्रतिबिंब कंवा छाया. जसे रागांगाची छाया, आश्रय कंवा आ श्रत रागांची छाया दिसते.

हा राग सादर होत असता दुसऱ्या रागाचे स्वर अथवा चलन गावून पुनश्च त्या रागात मार्गक्रमण केले जाते.

अर्थात रागात सहा प्रकारच्या छाया असू शकतात जसे स्वर छाया, राग छाया, अन्य राग छाया, देश छाया, क्षेत्र छाया आ ण यंत्र छाया.

१. स्वरांच्या श्रुती बदलामुळे कमी कव्वा अ धक्याने निर्माण होणारा स्वर म्हणजे स्वर छाया.

२. मूळ राग गात असता रागात लागणारे स्वर वारंवार येतात त्याला राग छाया असे संबोधले आहे.

३. मूळ रागात दुसऱ्या रागाच्या स्वरसंगती,त्याचे चलन,रागांग याचा अंतर्भाव होणे म्हणजे अन्य राग छाया.

४. एकच रागाचे व वध देश,प्रांतात,वेगवेगळ्या प्रकारे होणारे सादरीकरण याला देश छाया म्हटले आहे.

५. दुसऱ्याच्या आवाजाची नक्कल करून आपल्या गळ्यावर तो आवाज चढवणे याला क्षेत्र छाया म्हटले आहे.

६. वाद्याचे अनुकरण करून त्या प्रकारची गायकी आपल्या गळ्यावर चढवणे याला यंत्र छाया म्हटले आहे.

एकाद्या रागात दुसऱ्या रागाची छाया आल्यास त्याला छायालग म्हटले आहे.

आचार्य एस.एन.रातंजनकर यांनी छायालग वषयी वर्णन केले आहे.

chaayalag ragas are those which are formed of a mixture,of two ragas.

थोडक्यात जो राग अन्य एखाद्या रागाची छाया घेऊन प्रस्था पत होतो त्याला छायालग राग म्हटले गेले आहे. मूळ शुद्ध रागापासून अलग होऊन ठरा वक वेळ दुसऱ्या एक कंवा अ धक रागांची छाया/ छटा/

अस्पष्ट दाखवत, हे रागरूप गायले जातात. मूलतः या रागांची रचना करतानाच हा वचार केलेला दिसतो की ते राग अंगभूत एकमेकात सामावलेले असल्यामुळे रागांना अलग करून गाणे शक्य होत नाही म्हणूनच त्यांना छायालग राग ही संज्ञा दिली असावी. उदा जयजयवंती, नंद, भटियार, बसंत इ वरील स्पष्टीकरणा प्रमाणे रागरूपे आहेत, तर शास्त्रकारांच्या दुसऱ्या मताप्रमाणे दोन रागांच्या मश्रणाला छायालग मानले आहे. उदा बसंत बहार, बसंतीकेदार , हिंडोल बहार इ जोडराग राग

संकीर्ण राग - ज्या रागांमध्ये दोन कंवा त्या पेक्षा अ धक रागरूप स्पष्टपणे दिसतात त्यांना संकीर्ण राग म्हणतात.

शब्द कोषात संकीर्ण या शब्दाचे खालीलप्रमाणे अर्थ प्राप्त होतात.

सं = सम् + कृ + क्त, सम म्हणजे सम्यक्

भाव = संकीर्णता अर्थात दोन तीन रागांचा संयोग या संदर्भात कोशातून खालील प्रमाणे अनेक अर्थ उपलब्ध होतात.

मश्रण,एकत्रित,जोडणे,संयोग, मसळणे, Mix- to put together , mixture, compound.

सम म्हणजे सम्यक् ज्या वस्तू सौंदर्य राखून योजना पूर्वक तयार केल्या आहे तसेच ज्या दोन कंवा अ धक वस्तू जोडल्यामुळे त्या वस्तूंची आकर्षकता वाढणार आहे त्यांना संकीर्ण संबोधले गेल आहे. तात्पर्य, रागांच्या संदर्भात दोन कंवा दोन पेक्षा अ धक रागाचा मेळ साधून रागशास्त्राचे सर्व नियम पाळून वचारपूर्वक केलेली एक आकर्षक राग नि र्मती.

राग वर्गीकरणातील संकीर्ण संज्ञा प्राचीन काळात रुजली आ ण मध्य तसेच आधुनिक काळात या संकल्पनेचे स्वरूप वषेत्वाने बहरत गेले आहे असे अभ्यासताना लक्षात येते.

निष्कर्ष – राग वर्गीकरणातील शुद्ध राग म्हणजे मुलभूत राग ज्या रागात अन्य कुठल्याही रागाचे मश्रण नाही आ ण ज्या रागाद्वारे राग नियमांचे पालन केले जाते त्याला शुद्ध राग म्हटले आहे. छायालग राग ज्या रागांच्या रचनेत अंगभूत इतर रागांची छाया दिसून येते आ ण दोन आ ण दोन पेक्षा अ धक रागाच्या मश्रणाला संकीर्ण राग म्हटले आहे. वरील ववेचनाद्वारे शुद्ध छायालग संकीर्ण अभ्यासाअंती संशोधकाच्या मतानुसार संकीर्ण आ ण छायालग या दोन्ही व्याख्यांमध्ये पुसटसे अंतर आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

नवरागनि र्मतीची तत्वे (संस्कार प्रकाशन) - ले खका - डॉ. अनया थत्ते

हिंदुस्तानी संगीत मे शुद्ध छायालग एवं संकीर्ण रागो की अवधारणा- ले खका- डॉ.भारती शर्मा
(संजय प्रकाशन) प्रथम संस्करण

संगीत परिभाषा - प्रकाशक - (आय डयल बुक सर्व्हिस) पुणे पहिली आवृत्ती - लेखक- श्री.ना.रातंजनकर